

नव्वदोत्तरी आत्मकथने :

स्वरूप आणि चिकित्सा

मी एक स्वप्न पाहिलं
झोळी
आपुलाचि वाद आपणासी

झुंज

कट्टेयी पायवाट

माणूस आहे म्हणून आमचा बाप आणि आम्ही
दोरखंड
कोल्हाट्याचं पोर

मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

संपादक

डॉ. मारोती कसाब

सहसंपादक

डॉ. अनिल मुंदे

ISBN No. 978-81-958253-1-8

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

मुख्यसंपादक

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

संपादक

डॉ. मारोती कसाब

सहसंपादक

डॉ. अनिल मुंडे

प्रकाशक

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस

६२४, बेलानगर, भावसार चौक,

तरोडा (ख.) नांदेड ४४३१६०५

मो. ९६२३९७९०६७

www.wildrj.com

मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स, श्रीनगर, नांदेड (महा.)

९१७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : ११ सप्टेंबर २०२३

© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ४७५/-

सदरील ग्रंथातील कोणताही भाग किंवा मजकुराकरीता सदरील संशोधक स्वतः
जबाबदार राहतील संपादक किंवा प्रकाशक जबाबदार असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	लेखक	पृ. क्र.
०१.	संपादकीय	डॉ. मारोती कसाब डॉ. अनिल मुंडे	०६
०२.	मातंग कुटुंब जीवनाची लक्षणीय मांडणी : 'दोरखंड'	प्रा. डॉ. दिनकर कुटे	११
०३.	'आपुलाचि वाद आपणांसी' : एका कार्यकर्त्याचे वास्तव आत्मकथन	डॉ. गोविंद काळे	२०
०४.	भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथनांचे स्वरूप	डॉ. सरला गोरे / सावकारे	२९
०५.	भटक्या जमातीच्या कार्यकर्त्यांची आत्मकथने	डॉ. सतेज दणाणे	३५
०६.	सुसंस्कृत तरुणाची गळचेपी उलगडणारे आत्मकथन : काटेरी पायवाट	डॉ. सुहासकुमार बोबडे	४१
०७.	नव्वदोत्तर काळातील कार्यकर्त्यांची आत्मकथने स्वरूप आणि चिकित्सा	भरत शिवाजीराव गायकवाड कांचन रामदास मुखेडकर	६०
०८.	केसरी पाटील यांचा जीवनप्रवास मराठी तरुणांसाठी आयडॉल	प्रा. डॉ. सोपान माणिकराव सुरवसे	७२
०९.	नव्वदोत्तरी काळातील भटके - विमुक्तांची आत्मकथने	भीमराव कुंडलिक जमघाडे	७९
१०.	नव्वदोत्तरी दलित आत्मकथने	स्वाती शिवाजी चौधरी	८४

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

३

११.	रामराव झुंजारे यांच्या 'झुंज' या आत्मकथनाचे वाङ्मयीन स्वरूप	डॉ. लालबा चां. दुमटकर	१०
१२.	दलित आत्मकथने	प्रा. शिवदास दगा पावरा	१६
१३.	'कोल्हाट्याचं पोर' वंचित समूहाच्या वेदनेचा उद्गार	प्रो. मंदाकिनी ए. मेथाम	१००
१४.	डवरी गोसावी समाजाच्या वेदनेची संघर्षगाथा : 'झोळी'	डॉ. अनंता सूर	१०६
१५.	दलित आत्मकथने : स्वरूप, वैशिष्ट्ये	प्रा. डॉ. दिनेश किसनराव राऊत	११८
१६.	आद्य पद्य आत्मकथनकार - संत नामदेव	प्रा. प्रमोद भ. इंगोले	१२८
१७.	मानवी संवेदनांचा जागता दस्तऐवज : 'माणूस आहे म्हणून'	प्रा. डॉ. रामकृष्ण बदने	१३६
१८.	'भुक आणि भरारी' आत्मकथन स्वरूप आणि विशेष	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	१४३
१९.	'आपुलाचि वाद आपणांसी' : एक परखड आत्मकथन	डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले	१५३
२०.	वाचकांचे मन हेलावून टाकणारी : 'सावत्र आई'	विश्वनंदा दयानंद नंदवंशी	१६१
२१.	मातंग जात समूहातील झुंजार बाप-लेकांनी व्यवस्थेविरुद्ध दिलेली 'झुंज'	डॉ. मारोती द. कसाब	१६९
२२.	स्वप्नपूर्तीची जिद्दी कहाणी : "मी एक स्वप्न पाहिलं"	अजय श्रीराम मुरमुरे	१७७

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

४

२३.	'आमचा बाप आणि आम्ही' या आत्मकथनाचे वेगळेपण	बापूराव सहदेव डोंगरे	१८९
२४.	बिनबापाच्या पोराची कथा 'कोल्हाट्याचं पोर'	डॉ. मधुकर बैकरे	१९४
२५.	भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथनातून चित्रीत झालेल्या समस्या	डॉ. नवनाथ ज्ञानोबा पवळे	२०३
२६.	झाडा झडती या कादंबरीच्या अनुषंगाने धरणग्रस्तांचे आत्मकथन	सो. अश्लेषा सचिन कुंभार प्राचार्य डॉ. दिलीप भीमराव गायकवाड	२१५
२७.	व्यवस्थेविरुद्धची 'झुंज'	प्रा. डॉ. वनिता बापू शिंदे	२२२

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

५

दलित आत्मकथने : स्वरूप, वैशिष्ट्ये

प्रा. डॉ. दिनेश किसनराव राऊत

युवाशक्ती कला आणि विज्ञान महाविद्यालय, अमरावती

दलित आत्मकथने ही दलित साहित्याची एक मोठी जमेची बाजू आहे. अंतर्मुख पातळीवरील चिंतनशीलता आणि प्रांजळ आत्मकथन हे आत्मकथनाचे महत्वाचे विशेष होत. या आत्मकथनकारांच्या पूर्वायुष्यातील आत्मकथनाला आंबेडकरी चळवळीची प्रेरणादायक पार्श्वभूमी आहे. या पार्श्वभूमीने या लेखकांना शिक्षित केले आहे. त्यांच्या जीवनात नव्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहेत. त्यांच्या प्रगतीची वाट दाखवून दिली आहे. तसेच त्यांना लिहिताही केले आहे. या लेखक-लेखिकांची वये बघितली तर असे दिसते की, 'तराळ - अंतराळ'चे लेखक शंकरराव खरात, 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा'च्या लेखिका शांताबाई कृष्णाजी कांबळे, 'जिणं आमुचं'च्या लेखिका बेबी कांबळे असे काही मोजके अपवाद वगळले तर बाकीच्या आत्मकथनांचे लेखक चाळिशीच्या आतील वयाचेच आहेत. 'अक्करमाशी'चे लेखक शरणकुमार लिंबाळे, 'गबाळ'चे लेखक दादासाहेब मोरे, 'उचल्या'चे लेखक लक्ष्मण गायकवाड, 'कोल्हाट्याचं पोर'चे लेखक किशोर काळे यांची वये तर लेखन करताना तिथीच्या आसपासच होती. याशिवाय ही आत्मकथने तुम मनाने लिहिलेली नसून, ही आत्मकथने म्हणजे आतल्या आत ठसठसणाऱ्या जखमांनी विव्छल झालेल्या मनाची अस्वस्थ मनाने केलेली कथने आहेत. ती लिहिताना एकदा भूतकाळात घडून गेलेल्या घटनांनी पुन्हा एकदा घायाळ होण्याचा अनुभव त्या-त्या दलित लेखकाला आलेला आहे. 'वाटचालीत उठलेल्या पाऊलखुणांकडे बघून आपले आपणच उसवत चालल्यासारखे वाटते, ही भावना आहे. लौकिकार्याने बदललेला दलित

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

११८

लेखक अंतर्दामी तोच भूतकाळातला असतो. भूतकाळातला तो आणि वर्तमानात काहीसा स्थिरावलेला तो यांच्या अंतर्दंदातून आत्मकथनाची निर्मिती झालेली असते.

दलित आत्मकथनातील वास्तव

आत्मकथनकार त्याच्या आत्मकथनातून गतकाळातील आठवणी सांगत असतो. हा गतकाळ त्याच्या आयुष्याचा एक भाग असतो. या आठवणींचे कथन हे त्याला आठवेल त्याप्रमाणे तो करित असतो. अर्थात, काही त्याला अगदी जसे घडले तसे आठवेल, तर काही आठवणार नाही. आठवले तरी ते धूसर, अस्पष्ट असे असेल. उदा. 'आभरान'मध्ये पार्थ पोळके यांच्या लहानपणीचा, त्यांच्या झोपडीत साप निघाल्याचा प्रसंग सांगतात. तो बराचसा स्मरण आणि कल्पना यातून रेखाटलेला आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. म्हणजे एखादी आठवण किती जुनी आहे त्यावर ते अवलंबून आहे. त्यावर तिचे धूसरपण किंवा अस्पष्टपण असणे अवलंबून आहे. काही आठवणी तर केवळ ऐकीव माहितीवर लिहिलेल्या असू शकतात. उदा. 'जिणं आमुचं'मध्ये बेबी कांबळे यांनी त्या वर्षा-दीड वर्षांच्या असतानाचा प्रसंग सांगितला आहे. दीड-दोन वर्षांची बेबी ही आजारपणाने मेली आहे असे समजून पुरण्याची तयारीही पूर्ण होते; पण आईच्या दुःखातील आग्रहामुळे तिला पुरले जात नाही आणि नंतर मुलगी जिवंत असल्याचे सर्वांच्या लक्षात येते व सर्वांना आनंद होऊन अर्थातच पुढचा अनर्थ वाचतो. वयाच्या एक-दीड वर्षांच्या मुलीला हा प्रसंग कळणार तरी कसा आणि आठवणार तरी कसा ? अर्थातच ही आठवण त्यांच्या आईने किंवा इतर वडीलधान्यांनी त्यांना सांगितलेली आठवण आहे, हे लक्षात घ्यावेच लागते. अशा आठवणींचे कथन करताना तीवर कल्पनेची पुटे चढविणे साहजिकच असते. शिवाय लेखक त्या आठवणीतील प्रसंगाकडे, अनुभवाकडे कोणत्या दृष्टीने पाहतो, यावरही ते अवलंबून आहे.

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

११९

प्रत्येक आठवणीतील प्रसंगाचे त्याला झालेले आकलनही महत्त्वाचे आहे. थोडक्यात आत्मकथनकार जेव्हा आणि जे सांगत असतो ते त्याच्या गतकाळातील संचित असते. हे संचित म्हणजे त्यांच्या भावभावनांचे, जाणिवांचे, आकलनाचे जणू सारच असते. कथा-कविता, कादंबरी, नाटक इत्यादी ललित साहित्यातून लेखक-कवी, नाटककार यापेक्षा वेगळे काय करीत असतात ? 'स्व'ला जाणवलेले, त्याला आकलन झालेले, त्याने अनुभवलेले, बघितलेले असे सर्व तो त्याने निर्माण केलेल्या व्यक्तिरेखांवर किंवा पायावर आरोपित करून अभिव्यक्तीचे रूप प्राप्त करून देत असतो. त्याची ही अभिव्यक्ती, त्याचे अनुभव आणि कल्पनाशक्ती यांचे सुंदर मिश्रण असते. म्हणून त्याच्या कल्पितालाही वास्तवाचा एक समर्थ आधार असतो. दलित आत्मकथन हीसुद्धा एक ललित साहित्यकृतीच आहे. म्हणून यातील वास्तवाचे रूप तपासून बघत असताना हे लक्षात घेतलेच पाहिजे की, वास्तवाला एक कलाकृती म्हणून सादर करताना ती काही कल्पिताला घेऊन येणारच. अर्थात, अशा वेळी त्या कलाकृतीत कल्पिताचा अंश किती आणि वास्तवाचा किती, याचा विचार मनात येऊ शकतो. मात्र, त्याबरोबरच हेही ध्यानात घ्यावे लागते की, एखादी घटना किंवा प्रसंग चित्रित करीत असताना लेखकाने दिलेला तपशील कल्पित असू शकेल; पण मूळ अनुभवद्रव्य मात्र वास्तवच आहे. वास्तवाला कलात्मरूप देताना लेखक कल्पित आणि वास्तव यांचे रंग बेमालूमपणे एकमेकांत मिसळत असतो. त्यामुळे यातील कल्पित किती आणि वास्तव किती, हे शोधून काढणे तसे सोपे नसते. याशिवाय दलित आत्मकथनातील काही अनुभव हे त्यांच्या कुटुंबाचे, जातीचे, समाजाचे किंवा समाजघटकाचे असू शकतात. कारण त्याला केवळ त्याच्या वैयक्तिक पातळीवरचे दुःखभोग किंवा अनुभव सांगायचे नमतात, तर त्यांच्या एकूण समाजाच्या जाणिवा व्यक्त करावयाच्या अमतात. स्वतःच्या आयुष्याची दुःखद गाथा सांगून त्याला स्वतःविषयी वाचकांची सहानुभूती मिळवायची नसते तर ज्यांनी हे

भोगले, ज्यांच्या वाट्याला हे दुःख भोग आले, ज्यांचे शोषण झाले होते आहे त्यांना जागृत करावयाच असते. नव्या पिढीच्या जीवनात तर ते घडू नये म्हणून विद्रोहाची आग पेटवायची असते. त्याबरोबरच जे कुणी, ज्यांच समाज ज्यांचे पूर्वज दलितान्या दुःखभोगासाठी कारणीभूत ठरले आहेत त्यांनीही अंतर्मुख व्हावे, असा या आत्मकथनाच हेतू आहे. दया पवार यांनी 'बलुत' संबंधी लिहिले आहे. 'बलुत' हे केवळ एका माणसाचे आयुष्य आहे. त्याच परिस्थितीला तोच एकटा जबाबदार आहे. आपण फक्त नीतिमूल्याचे मुखवटे लावून हंस - क्षीर न्यायाने निवाडा होऊ देऊ असे जर म्हणत असलो तर त्याच्या पायाखाली काय जळते आहे, याचे त्याला भान नाही असे म्हणावे लागेल.

दलित आत्मकथनातील 'मी'

दलित आत्मकथनामधून लेखकाची स्वतःची जडणघडण अभिव्यक्त होते. तो कसा घडत गेला हे वाचकाला ज्ञात होत असते. याबरोबर त्याने काय व कसे भोगले, सहन केले, याचे अनुभव व त्यातून त्याने काढलेला मार्ग, केलेला संघर्ष कसा घडतो, याचेही दर्शन घडते. माणसाच्या बुद्धिकौशल्याचा सगळ्यात चांगला आविष्कार म्हणजे स्वतःपासून वेगळे होऊन स्वतःकडे बघण्याची, स्वतःशीच त्रयस्थ्याचे परकेपणाचे संबंध प्रस्थापित करून आत्मपरीक्षण करण्याची त्याची मानसिक शक्ती. दलित आत्मकथा लिहिणाऱ्या लेखकांनी याच भूमिकेतून बघितलेले दिसते. इतर कथात्मक आणि ललित साहित्यातून येणाऱ्या वेगवेगळ्या स्वभाववैशिष्ट्यांनी आणि गुण-दोषांनी परिपूर्ण असणाऱ्या व्यक्तिरेखांपैकी आपणही आहोत, ही भूमिका लक्षणीय आहे. कारण त्याचमुळे समाजातील सामाजिक, धार्मिक अंधश्रद्धा असणारी दास्यत्वाची परिस्थिती यांच्याशी त्यांचा चाललेला लढा हा त्यांच्याही नकळत आत्मकथनामधून आविष्कृत होतो. कित्येकदा काहीच चूक नसताना

होणाऱ्या अवहेलनेमुळे त्यांच्या मनात उठणारे वादळ या निमित्ताने तपासून पाहता येते.

डॉ. भालचंद्र फडके यांनी दलित आत्मकथनांना 'दुःखाच्या अभंगगाथा' असे म्हटले आहे. कारण या लेखकांनी या गाथा, ही आत्मकथने रंजनासाठी कल्पनाविलासासाठी लिहिलेली नसून आपण भोगलेल्या भोगांची, प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने त्यांच्यावर लादलेल्या दुःखद जिण्यांची कहाणीही त्यांना वाचकांना सांगावयाची आहे. आपल्यावर या प्रस्थापित दुष्ट समाजव्यवस्थेने धर्म, परंपरा आणि रूढींच्या नावाखाली दिलेल्या डागण्यांचे, त्यांच्या कुटील नीतीमुळे प्राप्त झालेल्या दैन्य - दास्यांचेही चित्रण घडवावयाचे असते. म्हणून दलित आत्मकथनातील 'मी' हा प्रातिनिधिक स्वरूपाचा आणि व्यक्तिगत जाणिवांनी युक्त अशा दोन्ही स्वरूपांत प्रकट झालेला असतो.

दलित आत्मकथनातील जाणिवा या दलित समाजाच्या प्रातिनिधिक जाणिवा आहेत, हे मान्य केले तर ज्यातून केवळ व्यक्तिगत पातळीवरच्या भाव-भावना, विकार - वृत्ती यांचे प्रकटीकरण 'दलित' संकल्पनेच्या मर्यादा ओलांडून केलेले प्रकटीकरण ठरते अशा 'स्व'ला किंवा 'मी'ला दलित साहित्यातील 'आम्हीपेक्षा वेगळे' परिमाण लाभते.

आत्मशोध

परिवर्तनाच्या चळवळीमुळे दलितांना जे आत्मभान प्राप्त झाले, त्याचा परिणाम म्हणून दलित लेखक आपल्या सभोवतीचं वास्तव न्याहाळू लागला. त्या वास्तवाशी आपले नातेसंबंध शोधू लागला. इतिहासात आपले स्थान पाहू लागला. जी संस्कृती आपली आहे असे हजारो वर्षे तो मानत आला त्या संस्कृतीशी असणारा आपला नातेसंबंध न्याहाळू लागला, हा शोध म्हणजे 'आत्मशोध.' या आत्मशोधाची विविध पातळ्यांवरील रूपं आपणाला दलित साहित्यात दिसून येतात. दलित साहित्याच्या निर्मितीचे आदिकारण 'आत्मभान' आहे, तर दलित साहित्याच्या आविष्काराला

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

१२२

निरनिराळी रूपे देणारा 'आत्मशोध' हा दलित साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. याच आत्मशोधातून नकार आणि विद्रोहाची भाषा जन्माला येते. याच आत्मशोधातून स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुत्व या मूल्यांचा आग्रह लेखनकृतीत आढळून येतो. या आत्मशोधाची काही रूढ उदाहरणादाखल सांगता येतील. मगळ्या गावातील दिवे लावणाऱ्या वडिलांच्या झोपडीत मात्र अंधार असायचा, हे पाहिल्यावर शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात

"बा तू त्यांच्या वाटेवर दिवे लावलेस
पण त्यांनी तुझी वाट अंधारीच ठेवली रे !"

तर 'मीठ है तर पीठ नहीं पीठ है तर मीठ नहीं' असं दरिद्री जीवन जगता जगता ज्योती लांजेवार यांची माय

"देऊ केलेलं उष्ट्र अन्न स्वाभिमानानं नाकारताना
तू शिकून आंवेडकरावानी होजो बाप !"

असा आशावाद प्रकट करते. कुटुंबातील अठराविश्व दारिद्र्य आणि या दारिद्र्यातही स्वतःच्या सामर्थ्यावर आंवेडकरांसारखे मोठे व्हावे असे संस्कार करणारी माय-बाप व बंधू-भगिनी आपणाला दलित साहित्यात सर्वत्र पाहावयास मिळतात; पण दलितांच्या सभोवतीचं वास्तव मात्र अत्यंत भीषण आहे. परंपरागत गुलामीच्या टाचेखाली दलितांनी दबून राहावे, अशी मानसिकता असणारा गावकुसाच्या आतला समाज दलितांच्या असहायतेचा, त्याच्या दारिद्र्याचा फायदा घेतो. दलित वस्तीतल्या लेकीवाळींची अब्रू लुटतो. शरणकुमार लिंबाळे हीच वेदना खालील ओळीत प्रकट करतात -

"तिला तारुण्य दिलं! गल्लीतल्या पोरांनी अजाणपणी
तिला पाळी येण्याअगोदर
पाळीत उभं केलं जनावरावाणी

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

१२३

नीलकांत चव्हाण यांनी दोन स्त्रियांचा नातेसंबंध 'वळ' या कवितेत दाखविला आहे. खरे तर भारतीय संस्कृतीत स्त्रीचा दर्जा शूद्राएवढाच. तरीपण संवर्ण स्त्री कवीच्या आईला बोलावून गंजलेल्या, कोनाड्यातल्या टमरेलानं चहा देणार आणि अंगणात उभे करून -

"ताकाच्या भांड्यात, दुरून ताक ओतायची
भांडे जवळ नेले की शिबी हासडायची."

अशा वस्तीतला संवेदनधम मुलगा शाळेत गेला तर त्याला कुठे बसावे लागते, कसे शिकावे लागते, याचे अतिशय भीषण चित्रण शंकरराव खरात यांच्या 'तराळ - अंतराळ' या आत्मकथेत आले आहे. प्र. ई. सोनकांबळे यांच्या 'आठवणींचे पक्षी' या आत्मकथेत त्यातल्या त्यात गोठ्यात आसरा देणारी गुरुमाय भेटते. वैजनाथ कळसे यांच्या 'आयरणीच्या घणा' या आत्मकथेत शिक्षण घेताना जी उपासमार सोसावी लागली त्याचे विदारक दर्शन घडते. हीच व्यथा माधव कोंडविलकरांनी खालील ओळीत प्रकट केली आहे.

तेव्हा झाला एकच कल्लोळ. साऱ्या वळवळल्या, म्हणाल्या, 'आमची शाळा बाटकलं' आणि शाळेत कोपरा उदारतेने बहाल केला तेव्हा शिळा तुकडा घशाला अडकावा तसा एक काटा खोल कुठेतरी रुतून बसला. संवर्ण पोस्टमनसुद्धा दलित वस्तीत पत्र नेऊन देण्याची टाळाटाळ करतो. त्यामुळे वाचनाची उपासमार होणारे माधव कोंडविलकर एका लहानशा आडगावात तळमळत राहतात, याचे प्रत्ययकारी दर्शन 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' या आत्मकथेत येतं. स्वातंत्र्यानंतर नवशिक्षणामुळे आत्मभान लाभलेले हे कविमन आत्मशोध घेऊ लागते. म्हणजे गाव आणि आपण यातलं बोचरं अंतर त्याला तीव्रतेनं जाणवू लागते. ही जीवघेणी वेदना मग शब्दांत उतरू लागते

"आमचं गाव

हे आमचंच गाव

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

१२४

या गावातल्या गल्ल्या

आमच्या बापाच्या नाहीत

या गावाची वेस

ही आमची सावय आई!

'त्यांच्या' वराती

या वेशीतून घाटानं जातात"

आमची प्रेतंही तिथून नेता येत नाही !"

आपण आणि आपल्या सभोवतीचा गाव यांतील हा विसंवाद न्याहाळता- न्याहाळता देशातील घटना पाहिल्या की, हा अन्याय देशभर सार्वत्रिक आहे, हे ध्यानात येऊ लागते. एरणगाव, वेलछी, अकोले, मीनाक्षीपुरम् अशा कितीतरी गावांची नावं सांगता येतील, जिथं स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात दलितांवर सामूहिक हल्ले झाले आहेत. या सामूहिक हल्ल्यांचे अतिशय जळजळीत चित्रण दलित माहित्यात व्यक्त होते. अशा कठोर वास्तवात सैरभैर झालेल्या कथानायकाचं चित्रण करताना श्री. म. माटे यांनी 'घन्सीधर, तू कुठे रे जाशील ?' असा आर्त प्रश्न विचारणारी कथा लिहिली. एका गावात नंदीवाले स्थिर झाले. ओघाने मजुरांची संख्या वाढली. परिणामी, मजुरीचा दर कमी झाला, म्हणून त्यांना हुसकावून लावण्यासाठी त्यांची वस्तीच जाळून टाकण्यात आली, तेव्हा त्यांच्यासमोरच प्रश्न 'आता पुढं कुठं ?' असा आहे. शंकरराव खरात यांनी नंदीवाल्यांचे हे भीषण दुःख कथेत प्रत्ययकारी केलं आहे. बाबुराव बागूलांच्या 'विद्रोही' या कथेचा नायक जयचंद राठोड हा जन्माने भंगी आहे. मॅट्रिक पास झाल्यानंतरही भंग्याची पाटी त्याला उचलावी लागते, असा परिस्थितीचा रेटा निर्माण होतो. हा सर्व कोंडमारा ज्या जन्मजातीमुळे निर्माण होतो, तिच्यापामून सुटका करून घेण्यासाठी बाबुराव बागूलांचा एक कथानायक जात चोरून राहतो आणि ती उघडकीला आल्यानंतर भरपूर मार खातो.

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

१२५

म्हणूनच कोंडमारा असह्य झालेले नामदेव ढसाळ खडा सवाल करतात

"स्वातंत्र्य कुठल्या गाढवीचं नाव आहे ?

रामराज्याचा कितव्या घरात आपण हातोत ?"

या आत्मशोधाची आणखी एक पातळी दलित साहित्याला लाभली आहे. इतिहास, पुराणं, धर्मशास्त्र यांत दलितांचे स्थान काय ? दलितांच्या जगण्यात गेल्या हजारो वर्षांत कुठला बदल झालेला नाही? संतांनी मोक्षाचा मार्ग खुला केला. पण ऐहिक जीवनातील विषमता आहे तशीच राहिली. जो देव हजारो वर्षे स्वतःचा देव म्हणून मानला त्याच्या दर्शनाला मनाई. एवढेच नाही तर त्या भाषेतले शब्द चुकून कानावर पडले तरी दलितालाच शिक्षा ! ज्यांना धर्मबांधव मानले ते दलितांच्या नावलीचाही विटाळ मानणार, दलित साहित्याची चर्चा सुरू झालेली नव्हती अशाही काळात हीच संवेदनशीलता चोखोबांच्या अभंगातून प्रकट होते ती अशी

"वेदाशी विटाळ शास्त्रास विटाळ ।

पुराणे अमंगळ ।

विटाळाची ॥ जन्मता विटाळ ।

मरता विटाळ ।

चोखा म्हणजे विटाळ । आदिअंती ॥ "

सारांश राहते गाव, सभोवतीचे वास्तव, इतिहास आणि धर्म यांना आपले मानत आपण जगत होतो हाच मुळी एक फार मोठा भ्रम होतो, असा निष्कर्ष या आत्मशोधातून हाती येतो. त्यामुळे याला नकार देणे हाच चळवळीचा पहिला टप्पा ठरतो. बंधुमाधवांच्या शब्दांत सांगायचे तर 'आम्हीवी माणसं हीत' या ठाम निर्धाराने उभा राहिलेला साहित्यिक कोंडमारा असह्य होतो आहे, याची तीव्र जाणीव प्रकट करतो. या आविष्काराचेच एक रूप मग तीव्र स्वरूपाच्या 'नकारात' प्रकट होऊ

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

१२६

लागते. महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी 'गुलामगिरी' ग्रंथात 'दशावतार' कथेचे केलेले विघ्नेपण किंवा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शूद्र पूर्वी कोण होते ?' यां ग्रंथात शूद्रांचा घेतलेला ऐतिहासिक मागोवा ही या आत्मशोधाचीच उदाहरणे होत. जे वैचारिक वाङ्मयात प्रथम प्रकट झाले तेच नंतरच्या काळात मग ललित वाङ्मयात अवतरले आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) दलित साहित्याचे प्रकाशनात्रा - १० (अ) मालचंद्र फडके
- २) दलित साहित्य : सिध्दांत आणि स्वरूप ११(अ) मनोहर जाधव
- ३) साहित्य : दलित आणि ललित - १३ (अ) गो. म. कुलकर्णी
- ४) दलित साहित्य वेदना आणि विद्रोह (१४) (इ) मालचंद्र फडके
- ५) दलित आत्मचरित्र साहित्य आणि समाज (१५) क) रमेश घोंगडे

K. Mehta
काठी विद्यालय प्रमुख
नारायणराय राव नारायणराय
कठनेरा

'नव्वदोत्तरी आत्मकथने : स्वरूप आणि चिकित्सा'

१२७